

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

IV Yazı

Kazax xanlarının Qanun Toplusu

Esim xan (1598-1628) Kazax xanlarının Qanun toplusunu hazırlamışdır. Hakimiyyətdə olduğu 30 il ərzində daxili çəkişmələrin şahidi olan Esim xan yeni qanunlar yazılması ilə siyasi sistemin dəyişməsinə səbəb olur. Qanunlar: "Esim xanın eski jol" "Esim xanın qədim yolu" adlı Ana Yasa kitabında yazılır. Qanunverici orqan hakimiyyəti kimi isə Məsləhət (Maslixat) yaradılır. Maslixatın verdiyi qanunlardan biri də Çingiz xanın qanun kitabından götürülmüş nəsli, şəcərə, cüz qanunu olur.

Qanunların hazırlanmasında isə Tole bek, Kazıbek və AYTEKE bek yaxından iştirak edirlər. Qanunlara görə yuxarı hakimiyyəti Xan icarə edirdi. Bu qanunlarda törətdiyi qanunsuz əməllərə görə cinayətkarların cəzalandırılması da xüsusi yer tuturdu. Cəzadan qurtulmaq istəyən müttəhim kun ödəməli idi. Kunun məbləği cinayət törədən və zərərlənməmiş yaşayış səviyyəsinə uyğun olaraq təyin edilirdi. Məsələn, bir nəfər kişi öldürən şəxs 100 qoyun, qadın öldürən isə 50 qoyun verərək canını cəzadan qurtara bilərdi. Sultan və ya Xocaları öldürən 7 adama düşən pay qədər kun ödəməli idi.

Məsləhətin ildə bir dəfə keçirilən Qurultaylarında silahsız gələn nümayəndə iclaslara buraxılmırdı. Qohum evliliyi qəti yasaqlanırdı. Qan qohumları ilə 7 arxa dönənədək evlənmək olmazdı. 13 yaşı olan şəxs artıq cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərdi. Eyni zamanda ailə nığahlarına da 13 yaşında girməyə icazə verilirdi. Bu qanunlar Kazax xanlığının hakimiyyətinin bərqərar olduğu bütün ərazilərdə tətbiq olunurdu.

Kenesarı xan

Kenesarı xan (Kazaxca Kenesarı Kasımulı; 1801, Orta Cüz (Orta Juz-1847, indiki Qırğızıstan ərazində şəhid olmuşdur).

1802-ci ildə anadan olmuş Kenesarı Qasım Xan oğlunun adı və soyadlarında Kine Sarı Sultan, Kenesarı Qasımov kimi yazırlar. O, məşhur Kazax xanı Abılay xanın nəslindəndir.

Kazan xanlığı (1438-1552) və Həştərxan (1466-1556) xanlığını işğal edən Rusiya sərhədlərini cənuba və şərqə doğru genişləndirdi. Lakin rusların yeni əraziləri idarə edə biləcək nə memurları vardır nə də ordusu. Buna görə də Hindistan və Çindən gələn karvan yollarını nəzarətdə saxlamaq üçün qalalar tikərək kiçik hərbi birliklərini həmin qalalarda yerləşdirməklə həmin karvan yollarını nəzarətdə saxlayır, həm də bölgənin dağınıq və kiçik yerli idarəçiləri özələrinə tabe etdilər.

Rusiya imperiyası 1731-ci ildə Kazaxların Kiçik Cüzünün xanı Ebul Hayr (Əbül Keyir) Rusiya təbəəliyini qəbula məcbur etdi.

1750-ci ildən sonra Rusiya qalalarının sayını sürətlə artırmaqla yanaşı, onların müdafiə qabiliyyətini

də artırdı. Kazaxlar isə pərkəndə və kiçik dəstələr şəklində də olsa, ruslara müqavimət göstərdilər.

Zəifləmiş, mərkəzi hökumətlərini itirmiş xalqlar Rusiyanın getdikcə onların torpaqlarını işğal etməsinə, hərəkətlərinin məhdudlaşdırılmasına etiraz etsələr də, güclü düşməne qarşı sərbəst və qəti mübarizə apara bilmirdilər. 1785-1797-ci illərdə Kiçik Cüzdən Batır Sarım adıyla məşhurlaşan Sırım Datoğlunun öndərliyi ilə Rusiyaya qarşı üsyan baş verdi. Üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Bundan sonra kazaxlar İsatayın rəhbərliyi ilə yeni üsyan qalxdılar. Cəmi üç il davam edən bu üsyan ax vaxt içərisində sürətlə yayıldı. İsatay ruslar tərəfindən öldürüldü.

mağ. İkincisi, Kazaxlar arasında mövcud olan Böyük, Orta və Kiçik Cüzləri-tayfaları, eləcə də Türküstandakı kiçik hakimləri bir mərkəzdə birləşməyə məcbur etmək.

Kenesarı Qasımoğlu rusların aldadaraq öldürdüyü İsatayın döyüşçülərini də öz tərəfinə çəkdi. Onun başladığı hərəkət ilk günlər nə işğalçıya qarşı savaşı, nə də üsyanı xatırladı. Kenesanın dəstəsi sanki bir yolkəsən idi. Onlar Rus qalalarının zəiflərini, karvanların az mühafizə olunmasını seçərək oraya basqın edirdilər. Basqını uğurla başa vurduqdan sonra qənimətdə götürüb geniş kazax çöllərində "yoxa" çıxırdılar.

Rus hərbi birlikləri Kenesanın dəstəsini axtara-axtara əldən düşür, sonra da uğursuzcasına geri döndürülür. Bu döyüş taktikası ilə Kenesarı

kiçik xanlıqlarla möhkəm diplomatik münasibətlər yaradırdı. Kenesarı xan Türküstan dövlətləri Buxara Əmirliyi (1785-1920), Xivə Xanlığı (1511-1920), Kokand Xanlığı (1709-1876) və Çin ilə diplomatik və dostluq münasibətləri qurur. Orduda da islahatlar aparır. Nizami ordu və kəşfiyyat təşkilatı yaradır.

Orta və Kiçik Cüzü (Juzu) özünə tabe etdikdən sonra Kenesarı özünü bütün kazaxların xanı elan edərək 1841-1847-ci illərdə bütün Kazaxıstanı idarə edir. Bu səriştəli, uzaqgörən xan ruslarla apardığı bütün döyüşlərdən qələbə ilə çıxır. Xivə xanı və Buxara əmiri də ona hərbi yardımlar etməyə başlayırlar. 1844-cü ildə Yekaterina qəzasını da ələ keçirə bildi.

Ruslar 1844-cü ildə böyük qüvvə toplayaraq Kenesarı xanın üzəri-

lub. Həmin vaxt o, 15 minlik qoşunla Qırğızıstan ərazisinə giribmiş. Onun kəsilməmiş başını Qırğız Xanı Ormon sədaqət əlaməti olaraq mum möhürlü bir məktubla Sibir general-qubernatoru Qorçakova hədiyyə olaraq göndərilib. Kenesarı xan Türk tarixində Toqum adında xan olub. Savaşda doqquz övladı ölüb. Sonradan bu hadisə haqqında "Toqiz sarı", "Doqquz sarı" adlanan epos yarandı. Kenesarı xan Kazax xanlığını 1841-1847-ci illərdə idarə etmiş son xan olaraq tarixə keçdi.

Kazax xanlığının vərəsəti və irsi

Türküstan şəhəri 1864-cü ildə Kokanddan ayrılmaq istəsə də, uğur qazana bilmir. Şəhər eyni il, 12 iyun 1864-cü ildə rusların əlinə keçir. Bu arada Abılay xanın nəvələrindən və

Şanlı Türk tarixində Kazax xanlığı

dü. 1812-ci ildən başlayıb 1827-ci ilə qədər davam edən Bükey Orda hərəkətini də Rusiya yatırdı. 1822-ci ildə Rusiya Kiçik və Orta Cüzdə (Juzda) xan hakimiyyətini və xanlıqları ləğv etdi. 1836-1837-ci illərdə İ. Taymanov və M. Ötemisovun başçılıq etdiyi kazax üsyanlarını da ruslar yatırdılar. Juz (Cüz) kazaxca "ordu" və yüz (sayı) deməkdir. Dəşt-i Qıpçaq bölgəsindəki üç əsas kazax icmasının nəzarət etdiyi ərazilər belə adlanırdı.

Bundan az sonra kazax çöllərində Rusiya əleyhinə yeni bir hərəkət başladı. Bu hərəkətə son kazax xanı Kenesarı xan başçılıq edirdi.

Kenesarı atası Qasım xan və böyük qaradaşı Sarcan öldükdən sonra milli mübarizənin başına keçdi. O, 1820-1830-cu illərdəki üsyanlardan özünə dərs götürdü və ayrı-ayrı üsyanların heç bir nəticə verməyəcəyi nəticəsinə gəldi.

Rusiyanın gündən-günə daha da gücləndiyini, qalalarının möhkəmləndirdiyini, ordusunu və təchizatını yaxşılaşdırdığını görürdü. Yaxşı bilirdi ki, nizami ordu, mərkəzləşmiş hakimiyyət olmadan düşməne qalib gəlmək olmaz. Odur ki, gücünü iki istiqamətə yönəltdi. Birincisi, rus hərbi birliklərinə, qalalarına və karvanlarına qəflətən basqın edərək sonra da gözdən yayın-

rı həm silah və hərbi sursat əldə etmiş olur, həm də rus hərbi birliklərində bir səksəkə, qorxu yaradırdı.

1841-1847-ci illər Kenesarının Rusiyaya qarşı apardığı mübarizənin ən yüksək mərhələsi olmuşdur. Bu illərdə o cəsur və qorxmaz bir savaşıçı, bacarıqlı sərkərdə siyasətçi və diplomat olduğunu da göstərmişdir.

Kenesarı səriştəli, uzaqgörən bir lider idi və bu məziyyət döyüşlərdə onun qələbə çalmasına köməklik göstərirdi. Hələ 35 yaşında olarkən Aktav ətrafında rus qoşunları ilə qarşılaşır və düşməni məğlub edərək xeyli miqdarda silah-sursat əldə edir. Bu qələbə onu yeni açıq savaqlara ruhlandırır. 26 aprel 1838-ci ildə Akmola qalasına hücum keçərək qısa mühasirədən sonra oranı alır.

Kenesarının bu qələbəsi Rusiyanın hakim dairələrini bərk narahat etsə də, onun hücumlarının qarşısını ala bilmirlər. Kenesarının rəhbərlik etdiyi dəstələr Akmolan Torqaya qədər olan ərazini Rusiya işğalından azad edərək güneyə doğru irəliləyir.

Kenesarı savaşı qələbə ilə başa vurmaq üçün daxildə sərbəst intizam yaratmağa çalışırdı. Rusiya ilə işbirliyində olan boy-tayfa bəylərini cəzalandırır, həmçinin qonşuluqda-

nə hücumu hazırlayırlar. Kenesarı xan onunla ittifaqa girməyən, hər tərəfdən ruslara yardım göstərən Kokand xanını cəzalandırmaq üçün 1845-ci ildə yürüşə başlayır. Bundan xəbər tutan ruslar quzeydən, Baykal gölü tərəfdən Kazaxıstana hücumu keçir. Ruslarla Kokand xanlığının hərbi qüvvələri arasında mühasirədə qalan Kenesarı xan qırğızlara kömək üçün müraciət edir.

Lakin istəyinə nail ola bilmir. Çünki ruslar qırğızları aldadaraq inandırmışdı ki, Kenesarı xan Çinlə ittifaqa girib. Kokand xanlığını özünə tabe etdikdən sonra qırğızların üzərinə yürüş təşkil edəcək. Düşmənin bu hiyləsinə inanan qırğızlar Kenesarıya kömək etməməklə həm kazaxların həm də özlərinin Rusiya İmperiyasının işğalı altına düşməsinə şərait yaratmış olurlar.

Kazaxların milli şüurunun oyanmasına böyük təsir göstərmiş Kenesarı xan 1847-ci ildə 15 min nəfərlik ordusu ilə Qırğızıstana hərəkət etdi. Hər zaman mərdliklə döyüşən sərkərdə bu dəfə də prinsipinə sadiq qaldı. Böyük Kazax çöllərini dağlarını yaxşı tanıyan, mühasirəni yaraqaqmaq imkanı olan Kenesarı Qasımoğlu sonadək döyüşü davam etdirdi. Kenesarı Xan 1847-ci ildə Qırğızıstan ərazisində tutu-

Kenesarı xanın oğlu Sadıq Törə də Türküstanın rusların əlinə keçməsi üçün adam toplayıb döyüşə qoşulur.

Kazax xanlığı 1465-1847-ci illərdə mövcud olaraq Kazax dövlətçiliyinin yaranmasında və millətinin formalaşmasında əsas roll oynadı. Güclü dövründə 3,2 mln km2 ərazini əhatə edirdi. Kenesarı XVIII əsrdə sözün əsil mənasında dövlət aparatı qurdu. Dövlətin başçısı Xan idi. Xanın yanında məhkəmə, diplomatik, hərbi məsələlər üzrə vəzifələr formalaşdı. Dövlətin xəzinəsini doldurmaq üçün vergi sistemi yaradıldı. Yuxarı Məhkəmə hakimiyyəti xana məxsus idi. Daimi ordu yaradıldı. Kazax millətinin hüququ ümumdövlət maraqları ilə eyniləşdirildi. Kazax xan sülaləsinə mənsub Abdulkafar Janbosinov 1916-cı ildə Rusiya İmperiyasına qarşı hərəkət başlatmış bir il 1917-ci ilə qədər hərəkətin lideri olmuşdu. Kazaxıstanda 2015-ci ildə sentyabrın 11-də Kazax xanlığının 550 illik yubiley tədbirləri keçirilmişdir. 1465-ci ildə əsası qoyulan Kazax xanlığı sonrakı dövrdə daha da qüdrətlənərək, Kazaxıstanda milli mədəniyyətin, dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında, qorunmasında və inkişafında mühüm rol oynamış.

Son